

УДК 657.1

Панченко І. А.

**ПРИБУТОК ЯК ПОКАЗНИК РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ:
ВПЛИВ ТЕОРІЇ РИЗИКІВ**

Для здійснення ефективного управління необхідною є оцінка результативності суб'єкта господарювання в звітному періоді. До показників, що засвідчують результативність діяльності підприємства можна віднести продуктивність праці, рентабельність, платоспроможність, фінансову стійкість, інноваційність, інвестиційну привабливість, конкурентоспроможність тощо. Беззаперечним є той факт, що незалежно від форми власності та організаційно-правової форми підприємства найважливішим показником, що характеризує результати діяльності суб'єкта господарювання в звітному періоді є прибуток. В наукових колах гостро дискутується питання про втрату прибутком домінуючої ролі в оцінці результативності діяльності і про вихід на перший план вартісних показників – ринкової вартості підприємства, вартості активів, вартості акцій, зростання яких у динаміці засвідчує позитивні тенденції у розвитку господарської діяльності та зростання інвестиційної привабливості суб'єктів господарювання. Враховуючи стан економічного розвитку України та розвиток її ринкового середовища, вважаємо, що вартісні критерії оцінки не дозволяють об'єктивно оцінити результативність діяльності (через застосування механізмів переоцінки, оцінки за справедливою вартістю, експертної оцінки тощо) в сучасних умовах господарювання, пов'язаних з невизначеністю майбутнього та ризикованістю діяльності. В умовах ризику підприємства зобов'язані здійснювати ризик-орієнтоване управління, спрямоване на забезпечення здатності генерувати прибуток та протистояти несприятливим умовам зовнішнього середовища. Дослідження окресленого питання актуалізується також у зв'язку з тим, що на державному рівні не розроблена політика фінансової підтримки суб'єктів господарювання в кризових умовах, що призводить до необхідності посилення ролі внутрішніх джерел фінансування, зокрема прибутку, який в таких умовах є базою для забезпечення результативності діяльності в майбутньому.

Питання, пов'язані з визначенням сутності прибутку підприємства досліджували у своїх працях вітчизняні вчені Р. А. Абдулаєва, М. Г. Бельський, О. С. Бородкін, Ф. Ф. Бутинець, С. Ф. Голов, С. М. Деньга, Д. Я. Крупка, В. В. Сопко, А. М. Мороз, Г. В. Корнієнко, Н. М. Малога, Г. А. Горошков, А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк, Й. С. Завадський, Г. В. Осовська, О. О. Юшкевич та інші, а також зарубіжні вчені А. Бабо [1], І. О. Бланк, А. І. Нечитайло, М. І. Баканов, Н. Т. Лабинцев, Р. Я. Вейцман, К. Друрі, С. М. Капелюш, Дж. Сигел, Я. В. Соколов, Дж. Фостер, Ч. М. Хорнгрен та ін. Дослідженням питань, пов'язаних з ризиком, а саме визначення його сутності, причин виникнення, класифікації ризиків та інші досліджували у своїх працях А. Сміт, Д. Рікардо, Й. Шумпетер [2], Дж. С. Міль, Н. У. Сенсор, А. Маршалл, А. Пігу, Ф. Найт [3, 4], В. В. Вітлінський, Л. І. Донець, І. Ю. Івченко, С. М. Ілляшенко, О. Є. Кузьмін, В. В. Лук'янова, Н. І. Машина, А. О. Старостіна, Д. Штефаніч, Г. Марковіц, У. Шарп та багато інших. Не применшуючи вагомості наукових результатів вище названих науковців слід звернути увагу на необхідність досліджень, орієнтованих на комплексне дослідження питань, пов'язаних з формуванням обліково-аналітичного забезпечення системи ризик-орієнтованого управління підприємством в цілому, управлінням прибутковістю, зокрема.

Мета дослідження полягає у визначенні впливу ризиків на прибуток як показник результативності діяльності та об'єкт бухгалтерського обліку для забезпечення ефективності ризик-орієнтованого управління діяльністю.

Постійне зростання ризиків внутрішнього та зовнішнього середовища функціонування підприємства, що пов'язано з глобалізаційними процесами, розвитком інформаційно-комп'ютерних технологій, нестабільністю законодавства та умов діяльності, призводить до того, що ризик займає провідне місце серед факторів формування прибутку.

Поняття ризику в господарській практиці було присутнє вже у давнині. На ранніх стадіях існування людського суспільства, коли люди теоретично ще не усвідомлювали імовірнісний характер його розвитку, наявність невизначеності і випадковості, викликаних дією природних і суспільних процесів, вони стихійно шукали засоби і форми захисту від можливих небажаних наслідків. У такій ситуації починаються складатися передумови ототожнення ризику з явищами, настання яких могло викликати майнові й інші види збитку.

В економічній літературі термін «ризик» з'явився одночасно з появою теорії підприємництва, першим представником і засновником якої прийнято вважати англійського економіста Річарда Кантилона (1680–1734). Він уперше ввів у науковий обіг поняття «підприємство», назвавши підприємцем людину, яка «купує по відомій ціні, щоб продати по невідомій» [5, с. 115].

Вперше поняття «ризик» як фактор формування прибутку було вжито в епоху Меркантилізму А. Монкретьєном, який вважав що прибуток – це винагорода за ризик [6].

Розвиток теорії підприємництва в працях «Трактат політичної економії» (1803) і «Повному курсі практичної політичної економії» (1828) французького економіста Жана Батіста Сея також демонстрував зв'язок підходу підприємця та ризику. Так, підприємець він визначив як особу, яка бореться за свій рахунок та на свій ризик і на свою користь виготовити який-небудь продукт [7, с. 398].

Значного поширення поняття «ризик» набуло у XVIII-XIX столітті, тоді ж формувалися і основні теорії ризику. У Західній економічній літературі розглядають дві теорії ризику – класичну та неокласичну (табл. 1).

Таблиця 1

Характеристика теорій ризику [8; 9, с. 147]

Назва теорії	Теорії ризику	
	Класична	Неокласична
Представники	Дж. Міль, І. Сеньйор	А. Маршалл, А. Пігу, Дж. Кейнс
Визначення ризику	Ризик – імовірність отримання збитків (втрат) від прийнятого рішення та стратегії діяльності	Ризик – імовірність відхилення від поставленої мети
Орієнтація	Ймовірність понесення збитків	Досягнення мети
Наслідки	Відхилення від обраного рішення і стратегії діяльності	Отримання збитку як наслідок відхилення від заданої мети

Класична теорія (яскравими представниками якої були Дж. Міль і Н. Сеньйор) ототожнює економічний ризик із математичним сподіванням збитків, які можливі в процесі реалізації обраного рішення [10, с. 555].

У 30-і роки XX століття економістами А. Маршаллом і Л. Пігу були розроблені основи неокласичної теорії підприємницького ризику, яка заснована на невизначеності, і визначала прибуток як випадкову величину [1, с. 22]. Неокласична теорія ризику була опрацьована

(визначені її контури) у 20–30 – х роках ХХ ст. економістами А. Маршаллом та А. Пігу. Прихильники цієї теорії вважають, що підприємництво, котре функціонує за умов невизначеності, в своїй діяльності повинно керуватися двома критеріями: обсягами очікуваних прибутків та обсягами їхніх можливих відхилень від середніх величин. Як писав А. Маршалл: «Когда торговец или промышленник покупает что-либо для использования в производстве или для перепродажи, его спрос основывается на ожидании прибылей, которые он отсюда может извлечь. Эти прибыли всегда зависят от спекулятивного риска и ряда других причин...» [7, с. 350]. Маршалл А. залежно від джерела формування капіталу і його застосування виділяє особистий і підприємницький ризик. Обидва види ризику складають частину загальних витрат фірми, як «якби вона діяла як страхова контора для самої себе» [11, с. 53]. Однак крім чисто прагматичного ставлення до ризику, з погляду страхування, А. Маршалл розглядає методологічні проблеми цієї категорії. Він вважає невиправданою думку авторів, що розглядають прибуток як «просту винагороду за ризик». По А. Маршаллу, прибуток розпадається на заробітну плату управління, відсоток на капітал і плату за ризик. Щоб пояснити останній компонент і включити його у свою теорію розподілу, А. Маршалл винайшов новий фактор виробництва – організацію, яка може бути визнана особливого роду працею.

Уперше конкретне відношення до втрат і їх економічне визначення представив Й. Шумпетер у «Теорії економічного розвитку» [2]. Шумпетер Й. визначає, що премія за ризик може бути джерелом прибутку для страхової компанії, але не є такою для підприємця-новатора. При цьому ризики, не передбачені заздалегідь, стають джерелом, з одного боку збитків, а з іншого – прибутків. Випереджаючи на десятиліття Й. Шумпетера, українським вченим М. Цитовичем було визначено особливості підприємницького прибутку, які мають різноманітний характер і втілені в особливих жертвуваннях підприємства, до яких вченим віднесено ризик: «Особа, яка витрачає свої продуктивні сили в підприємстві, взагалі ризикує більше, ніж ризикувала б у випадку, якби користувалася обумовленими доходами від цих сил» [12, с. 37].

Фундаментальний підхід до категорії «ризик» представлений у роботі Френка Найта «Ризик, невизначеність і прибуток». У його концепції прибутку підкреслюється вагома роль ризиків. Він розрізняє ризики, об'єктивна імовірність яких може бути розрахована і які, отже, страхуються. Такого роду ризики стають статтею витрат виробництва, що віднімається з прибутку чи збитків, а не їх причиною. «Єдиний «ризик», що веде до прибутку, – зауважував Ф. Найт, – є унікальна невизначеність, що виникає від здійснення функцій відповідальності в останній інстанції» [3]. Теорія Ф. Найта – це характеристика підприємницької оцінки і процесу прийняття рішень, у якій прибуток, породжуваний тягарем ризику, виступає в ролі важливого елемента динамічних змін.

Обчислювальний ризик, за Ф. Найтом, припускає фіксований набір факторів, величина яких визначається законами розподілу, розробленими в теорії ймовірностей. Необчислювальний ризик, який Ф. Найт визначає як справжню «невизначеність», не можна виміряти, оскільки він стосується різних непередбачувальних, неочікуваних ситуацій, набору можливих обставин чи факторів у майбутньому. Такого виду невизначеність властива, на думку Ф. Найта, бізнесу будь-якого виду, а тому не може бути застрахована, капіталізована чи заздалегідь оплачена [6, с. 556].

У другій половині ХХ ст. в наукових економічних колах питання управління ризиками отримало додатковий поштовх до переосмислення після бурхливого розквіту на початку 70-х років торгівлі похідними цінними паперами та фінансовими деривативами на спеціально

організованих біржах. Роботи Блека та Шоулза (1973), а також Мертона (1973) щодо ціноутворення опціонів ініціювали багаточисленні дослідження в сферах фінансових деривативів та оцінки ризиків, пов'язаних з ними. Одночасно із зростанням наукових досліджень у школах бізнесу та економіки почали читати лекції за такими напрямками, як опціони, ф'ючерси, фінансові технології та управління ризиками [3, с. 206]. У сучасній західній економічній літературі немає однозначного підходу до теорії ризику. Деякі дослідники ще й сьогодні не надають їй належного значення. Якщо ж економічний ризик і розглядається, то увага приділяється прикладним аспектам, пов'язаним зі страхуванням і його запобіганням, з погляду ухвалення управлінського рішення в умовах, коли його результат має невизначений характер, описуються найпростіші кількісні методи визначення ризику.

У XX столітті у Радянському Союзі поняття ризику було відсутнім, і до початку Горбачовської Перебудови 1986 року втрачає свою актуальність, що зумовлено державною власністю, прихованістю інфляційних процесів, декларативною стабільністю, справедливістю, відкритістю, чесністю. Такий стан речей наклав відповідний відбиток і на систему бухгалтерського обліку, метою якого було узагальнення інформації про виконання плану, збереження соціалістичної власності. В умовах капіталізму мета бухгалтерського обліку полягає в збиранні та відображенні інформації, її узагальненні у внутрішній та зовнішній звітності для забезпечення інформацією користувачів для прийняття рішень з метою максимізації прибутку. Життєздатність цієї ідеології підтримують такі інститути як: приватна власність, мотивація до прибутку, система ціноутворення, свобода підприємництва, конкуренція, індивідуалізм, суверенітет споживача, трудова етика й обмежене управління.

Мотивація прибутком спонукає приватних власників та менеджерів фірм виробляти товари, які можна продати за цінами, вищими, ніж затрати на виробництво. Капіталізм використовує прибутковість як тест щодо того, чи варто виробляти той чи інший товар, і якщо варто, то в якій кількості. Роль держави в умовах капіталізму полягає в забезпеченні свободи підприємництва як права кожної особи займатись економічною діяльністю в спосіб, що її приваблює і не суперечить суспільній моралі та чинному законодавству [12, с. 27].

Отже, у капіталістичних країнах у XX столітті, коли метою було отримання надприбутків, ризик виступав одним із провідних факторів формування прибутку. В Радянському Союзі в умовах командно-адміністративної системи у XX столітті на перший план висувалися інші цінності і пріоритети, що було спричинено соціалістичним ладом, який панував у командно-адміністративній системі. Бухгалтерський облік вівся на принципах гласності, облікова інформація була доступною для широкого кола користувачів.

Поштовхом до змін, новим етапом у розвитку бухгалтерського обліку, зокрема у питанні формування прибутку стала Перебудова 1985–1991 років, коли внаслідок економічних реформ, економіка України і всього колишнього Радянського Союзу почала поступово трансформуватися у ринкову, з'явилася приватна власність, стали відкритими кордони до країн Заходу. В цей час ризик, як ключова характеристика особливостей господарської діяльності (в частині того, що організовуючи підприємницьку діяльність підприємець не може передбачити її наслідки і результати) набуває особливої актуальності.

Традиційним серед дослідників є підхід, що невизначеність майбутнього в господарській діяльності є причиною ризику збитковості. В результаті аналізу довідкової літератури, під поняттям «ризик» розуміємо усвідомлену можливість виникнення втрат, обумовлену невизначеністю, у зв'язку з непередбаченими витратами, отриманням збитків та іншими несприятливими обставинами. лише як негативне явище. Однак умови невизначеності, що

породжують ризик, можуть відкрити для підприємства можливості не лише зменшення прибутку (отримання збитку), зниження ринкової вартості активів, а стати трампліном до збільшення прибутковості діяльності і зростання в динаміці вартісних показників діяльності підприємства. Найт Ф. з цієї позиції розрізняє ризик та невизначеність, зокрема на його думку, ризик досить вільно використовують по відношенню до будь-якого типу невизначеності, яка розглядається з точки зору можливості несприятливого результату, а термін «невизначеність» – по відношенню до можливості сприятливого результату. Ризик об'єктивна ймовірність, невизначеність – суб'єктивна [4, с. 26–27]. Російський дослідник питань управління ризиками А. Б. Секерин, зазначає, що ризик – це характеристика підприємницької діяльності, пов'язана з суб'єктивною оцінкою підприємцем наслідків впливу факторів невизначеності на результати рішення, що приймається з точки зору сприятливого і несприятливого впливу» [14, с. 69]. Підтримку такої позиції знаходимо і Є. В. Сірого, який вважає, що ризик визначається як шанс отримати вигоду або ж завдати шкоди чи зазнати збитків внаслідок зайняття якоюсь справою [15, с. 56].

Враховуючи вплив теорії ризиків на результати діяльності, вважаємо, що роль суб'єкта ведення бухгалтерського обліку в управлінні ризиками полягає в здійсненні наступних дій:

1) ідентифікації господарських операцій, які для підприємства можуть носити ознаки ризикованих (наприклад, реалізація продукції з відстрочкою платежу, надання поворотної фінансової допомоги, здійснення розрахунків векселями тощо);

2) оцінці ступеню ризику та можливих його наслідків для підприємства (наприклад, реалізовано продукцію на умовах відстрочки платежу суб'єкту господарювання, який має низький рівень платоспроможності, що може призвести до виникнення у продавця сумнівної чи безнадійної дебіторської заборгованості, що в майбутніх періодах вплине на величину фінансових результатів шляхом включення відповідних сум до складу витрат діяльності);

3) реагування на існуючі чи можливі ризики (прийняття можливості їх настання, вжиття заходів з їх запобігання або мінімізації, страхування ризиків або використання інших форм їх передачі іншим суб'єктам, здійснення контролю);

4) здійснення моніторингу можливих ризиків в господарській діяльності. Наведені заходи є важливими елементами організації бухгалтерського обліку на підприємстві в умовах застосування суб'єктом господарювання ризик-орієнтованого управління, необхідність здійснення яких має бути окреслена в розпорядчих документах з організації бухгалтерського обліку та посадовій інструкції головного бухгалтера.

Окремим аспектом досліджуваної проблеми є те, що існуюча система розподілу прибутку не враховує фактор ризику у визначенні винагороди для осіб, що приймають на себе ризик. Це пов'язано з тим, що ймовірність виникнення ризику розглядається як умовна величина, що не має кількісного та вартісного вираження, та відповідно не має належної облікової інтерпретації. Однак, враховуючи, що отриманий у звітному періоді прибуток генерує позитивний чи негативний ефект від ризикових операцій, здійснених управлінським персоналом, необхідним є врахування цих особливостей формування прибутку при його розподілі на користь осіб діяльність яких пов'язана з прийняттям рішень та роботою в умовах невизначеності та ризику. Виходячи з того, що управлінські рішення можуть мати різні наслідки (призводити до зростання (або зниження) прибутку в динаміці) стимулювання управлінського персоналу за результатами роботи повинно здійснюватися через участь у розподілі отриманого чистого прибутку.

ВИСНОВКИ

Одним із шляхів забезпечення результативності діяльності у вигляді прибутку є впровадження суб'єктами господарювання системи ризик-орієнтованого управління, ефективність якої залежить від інформаційного забезпечення, що формується в системі бухгалтерського обліку. Виникнення ризику пов'язано з трансформацією відносин власності та коливаннями економічних та політичних процесів, що породжують фактор невизначеності. В таких умовах підприємець організовує господарську діяльність, приймає управлінські рішення, наслідком яких є отримання фінансового результату діяльності – прибутку або збитку. Отже, ризик та невизначеність в умовах нових економічних відносин виступають одними із основних факторів формування прибутку.

За рахунок системного, комплексного та цілеспрямованого управління ризиками, що спрямоване на їх ідентифікацію, оцінку, реагування та моніторинг, здійснення яких є важливими елементами організації бухгалтерського обліку в умовах ризик-орієнтованого управління, забезпечується стійкість розвитку і функціонування підприємства, стабільність отримання позитивних фінансових результатів діяльності. Трансформація систем управління від управління процесами, управління підприємством, управління вартістю до управління ризиками вимагає також адаптації організаційно-методичних засад бухгалтерського обліку в частині об'єктів бухгалтерського обліку та облікових процедур, для формування надійного інформаційного забезпечення користувачів облікових даних.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабо А. Прибыль : пер. с фр. / общ. ред. и коммент. В. И. Кузнецова. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1993. – 176 с.
2. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М. : Прогресс, 1982. – 455 с.
3. Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль / Ф. Х. Найт; [пер. с англ.]. – М. : Дело, 2003. – 360 с.
4. Найт Ф. Понятие риска и неопределенности / Ф. Найт; [перевод С. А. Афонцева] // Thesis. – 1994. – Вып. 5. – С. 12–28.
5. Блауг М. 100 великих экономистов до Кейнса / М. Блауг. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – 352 с.
6. Базилевич В. Д. Історія економічних учень : підручник : у 2 ч. Ч. 1 / В. Д. Базилевич. – 2-ге вид., випр. – К. : Знання, 2005. – 567 с.
7. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. В 5 т. Т. I. От зари цивилизации до капитализма / [сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов]; отв. ред. Г. Г. Фетисов. – М. : Мысль, 2004. – 718 с.
8. Поляков Р. К. Развитие риск-менеджмента в предпринимательстве : концептуальный поход [Электронный ресурс] / Р. К. Поляков // «Менеджмент» в России и зарубежом (Management in Russia and Abroad Journal). – 2008. – № 1. – Режим доступа : <http://www.mevriz.ru/articles/2008/1/4830.html>.
9. Піскунов Р. О. Генезис дефініції ризику / О. Р. Піскунов // Коммунальное хозяйство городов : науково-технічний збірник. – 2007. – № 78. – С. 144–155.
10. Методологічні основи розвитку постіндустріальної економіки : монографія / М. П. Денисенко, А. П. Гречан, В. В. Лойко та ін.; за ред. д-ра екон. наук, проф. М. П. Денисенка, д-ра екон. наук, проф. А. П. Гречан, канд. екон. наук, доц. В. В. Лойко. – Київ : Фітосоціоцентр, 2010. – 688 с.
11. Ли Черг Ф. Финансы корпораций: теория, методы и практика : пер. с англ. / Черг Ф. Ли, И. Джозеф Финнерти. – М. : ИНФРА-М, 2000. – XVIII. – С. 365.
12. Юхименко П. І. Цитович Микола Мартиніанович – фундатор теорії підприємницького прибутку / П. І. Юхименко // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 2 (128). – С. 31–40.
13. Маслій Л. І. Економічні системи постіндустріальних суспільств: порівняльний аналіз / Л. І. Маслій // Наукові записки НАУКМА. – 2000. – Т. 18: Соціологічні науки. – 76 с.
14. Секерин А. Б. Модели управления рисками и их применение для оптимизации системы налогового контроля / А. Б. Секерин // Вестник Московского университета. – 2004. – № 1. – С. 68–83. – (Сер. 6).
15. Сірій Є. В. Ризик у підприємницькому середовищі: проблема дефініції / Є. В. Сірик // Український соціум. Науковий журнал. – 2006. – № 3. – С. 53–64.